

ЗМІСТ

Передмова	7
Інтермедія 1	22
Розділ 1 (Київ, 1965–1967)	25
Інтермедія 2	34
Розділ 2 (Мюнхен – Берлін – Москва – Київ, 1949–1958)	37
Інтермедія 3	84
Розділ 3 (Фюрт – Мюнхен, 1946–1949)	87
Інтермедія 4	210
Розділ 4 (Уфа – Москва – Харків – Кременчук – Харків – Київ – Кіровоград – Умань – Вінниця – Берлін – Лейпциг, 1941–1945).....	213
Інтермедія 5	266
Розділ 5 (Уфа, 1941).....	269
Інтермедія 6	334
Розділ 6 (Трипільська експедиція – Київ – Львів, 1939–1941)	337
Інтермедія 7	470
Розділ 7 (Київ – Звенигородка, 1938)	473
Інтермедія 8	506
Розділ 8 (Київ, 1936–1937)	509

Інтермедія 9	536
Розділ 9 (Київ, 1936)	539
Інтермедія 10	582
Розділ 10 (Київ, 1966—1969)	585
 Замість післямови. Віктор Петров, він же агент «Іванов», у двадцяти трьох запитаннях та п'ятнадцяти відповідях	612
Подяки	617
Список скорочень	620
Іменний покажчик	623
Список використаних джерел та літератури	647

Глибоке дослідження про одного з найталановитіших і найзагадковіших інтелектуалів України ХХ століття, людину трьох іпостасей — письменника Домонтовича, археолога Петрова і шпигуна Іванова. Останнє «амплуа», природно, викликає найбільший ажіотаж, однак із документів стає очевидним, що «агент з ведмедиком» все ж не спромігся стати ані Штірліцем, ані советським Бондом.

Книжка вводить в обіг безліч маловідомих, а подекуди й узагалі не відомих раніше фактів про життя відомих постатей — Івана Багряного, Марії Сосюри, Юрія Шевельова, Омеляна Пріцака, Олександра Оглоблина — та їхні стосунки з НКВД-КГБ. Автор пропонує широку палітру життєвих історій української інтелігенції 1930-х — 1950-х років, переконливо відтворює атмосферу тих часів і показує, на які вчинки були готові люди, аби вирватися з пазурів невблаганної репресивно-каральної машини.

Владлен Мараєв, історик

Такі книги породжує глибока пристрасть. Саме вона є рушієм цієї історії, якої могло б і не бути, якби тінь Віктора Петрова не привидлялася до автора з різних, подекуди зовсім не пов'язаних між собою архівних сторінок.

У зіткненні пристрасті дослідника та складної біографії героя народжується ця блискуча книга. І, як у будь-якій справді хорошій оповіді, у ній і досі важко намацати дно.

Віра Курико, репортерка

Глибоко, широко, неочікувано — про намагання чекістів контролювати українську культуру та науку.

Володимир В'ятрович, історик

Історія шпигуна чи донощика — це історія країни і суспільства. Особливо якщо шпигун і донощик — ще й видатний письменник. Віктор Петров не існував сам по собі, у вакуумі. Довкола нього були люди: десятки, сотні чоловіків і жінок. Щоб уявити ці зв'язки, замало опублікувати справу агента «Іванова» чи романи В. Домонтовича.

Книжка Едуарда Андрющенка вперше представляє не просто мережу, а мереживо — плетиво доль, людей і подій. У ній ідеться не лише про систему, яка затягувала у свої тенета, — і хтось опирався, а хтось охоче, як Петров, ставав її частиною. Агент, романіст, археолог не міг існувати без друзів і недругів, колег у різних сферах, конкурентів, без коханої жінки і чекістського начальства. І це не абстрактний перелік ролей, а живі люди. Усі вони присутні в книжці Андрющенка: ті, з ким Віктор Петров дружив, випивав, копав, на кого доносив, чиї лаври пожинав і посади здобував. Ті, хто повторили його долю, і ті, хто пішли всупереч системі. Його жертви і його демони.

Цю книжку доведеться прочитати двічі: спершу захоплено, а потім вдумливо, — так багато в ній історій та самої історії.

Ярина Цимбал, літературознавиця

Могила Віктора Петрова
і Софії Зерової. Фото автора

ПЕРЕДМОВА

М'які іграшки — зовсім не те, що очікуєш побачити на Лук'янівському військовому кладовищі в Києві. Більшість похованих тут — офіцери радянської армії повоєнних десятиліть і члени їхніх родин. Майже перед кожним чоловічим прізвищем на надгробку вказане звання. І ось тут, біля одного непримітного зовні темно-сірого кам'яного пам'ятника, — іграшкові ведмедики. Шість штук (стільки побачив я, а пізніше, можливо, з'явилися ще): малі й середні, новенькі та з ознаками тривалого перебування під дощами-снігами, лежать на землі або висять на прив'язаних до надгробка нитках.

Зазвичай іграшки несуть на дитячі могили. Але тут написи сповіщають, що поховані чоловік і жінка, які дожили до старості.

На надгробку: «Професор Петров Віктор Платонович 1894–1969». Навколо переважно полковники з майорами — і серед них раптом професор. Вище — зображення радянського ордену Вітчизняної війни. А біля надгробку встромлена в землю табличка: «Зерова Софія Федорівна 1890–1985». Вони чоловік та дружина, хоч із написів цього не зрозуміти.

Людина «не в темі», яка йтиме повз* і помітить ведмедиків, може зупинитися, підійти ближче й роздивлятися незвичайне поховання. Хтось дістане телефон і почне гуглити імена Віктора

* А найпевніше, йтиме до могили родича. Людей, які ходять на цвинтарі з цікавості, на Лук'янівському військовому майже не буває — тут вони не знайдуть ані старовинних склепів, ані могил найбільш упізнаваних знаменитостей.

Петрова та Софії Зерової. А дехто може й сам зрозуміти, що до чого, адже читав або принаймні чув про «Дівчину з ведмедиком» чи «Доктора Серафікуса» — твори Домонтовича. Цей псевдонім (разом із низкою інших) належав Віктору Петрову. А іграшки на могилу несуть шанувальники та шанувальниці його творчості.

Це зараз у письменника вони є, а книжки перевидають і купують. А на момент його смерті в Україні майже ніхто такого автора не знав, твори давно не друкували.

Домонтович творив українською — а напис на могилі Петрова російською*.

Немає на надгробку й натяку на ті галузі знань, у яких проявив себе вчений Віктор Петров. Зокрема, це археологія, літературознавство й етнографія. Просто професор. І це при тому, що в його особовій справі та трудовій книжці слова «професор» не знайти.

І чому вченого та письменника поховали на військовому кладовищі? Він справді був ще й розвідником, як подекують?

От із таких протиріч, замовчувань, роздвоєнь, перекручувань, підморгувань і зашифрованих послань немов сплечений Віктор Петров. Навіть друг молодості, поет Микола Зеров присвячену йому епіграму починав рядком: «Віктор Петров незрозумілий»**.

Він носив форму гітлерівської Німеччини та радянський орден. Зникав безвісти, а потім виринав нізвідки, лякаючи старих знайомих. Хтось називав його полковником КГБ***,

* Журналіст та історик, а з 2022 року — військовий Вахтанг Кіпіані, зауваживши цей парадокс, поставив у соцмережах запитання: «Чи треба “українізувати” написи на камені? Чи нехай так документом епохи і лишається?». Думки коментаторів розділилися.

** В оригіналі: «Виктор Петров непонятен». Наступні рядки варіюються — у різних джерелах збереглося 4 версії епіграми. Зеров у них відзначає, що герой книги дивний у своїх судженнях, «туманний» та «розпусний» у думках.

*** Усі аббревіатури радянських репресивних органів я не перекладаю, а лишаю в оригіналі: КГБ, МГБ, НКГБ, НКВД, ГПУ. Що означала та в які роки була актуальною кожна з цих аббревіатур, дивіться в списку скорочень.

а хтось — цілим генералом. Поки його вважали жертвою вбивства та розмірковували, де можуть бути його рештки, він, працюючи в експедиції, спокійно розкопував кістки наших пращурів.

Уже коли Петров був старенький, не раз і не два колеги-археологи намагалися розпитати його про минуле. Усіх, звісно, бентежила головна таємниця: що він робив під час та після війни. Щось казав — але чи всьому варто було вірити?

«Він ніколи не говорив серйозно, а все жартував, і ті жарти були такі, як в'юн у руці. Ось є, ось уже нема» [1], — таким Петров залишився у пам'яті письменниці Докії Гуменної. Інколи здається, що він, уже неживий, досі так жартує, грається та знущається з тих, хто намагається його зрозуміти й дослідити. Бачиш цей нібито серйозний погляд з-під пенсне або окулярів — і уявляєш, що він насправді уважно спостерігає за твоєю реакцією на чергову його химерну розповідь, готовий за кілька секунд вибухнути сміхом. Як в'юн у руці. Ось є, ось уже нема.

Одна з версій походження псевдоніму Домонтович* — від литовського імені *Daumantas*, що означає «той, хто багато каламутить» [2]. Достеменно невідомо, чи мав на увазі Петров саме

Віктор Петров. ГДА СЗРУ

* Зазвичай у публікаціях про письменника стверджують, що псевдонім Домонтович використовувався лише з ініціалом В. — і ніколи з іменем Віктор. Принаймні так писав його приятель Юрій Шевельов — зі слів самого Петрова. Але, як зауважує літературознавиця Ярина Цимбал, на обкладинці оригінального видання «Дівчини з ведмедиком» Домонтович — саме Віктор, а не В. Виходить, Петров чи то свідомо прибрехав, чи то забув, як підписувався колись. І сьогодні у виданнях «Дівчини з ведмедиком» коректно вказувати псевдонім з іменем, а «Доктора Серафікуса» — з ініціалом. Щоб не заплутувати читача цими нюансами, у тексті книги я вирішив взагалі використовувати лише прізвище Домонтович.